Skarnbassen og kålormen tegnet af Lorenz Frølich til H. C. Andersens eventyr »Skarnbassen«.

kejtet som drevet af en træg mekanisme (b) *Svend Fleuron* (2).
Gribskovtogets lokomotiv ved Kagerup, en sort, spruttende og iltert arbejdende kæmpeskarnbasse *Jacob Paludan* (3). Blå skarnbasser piler forbi som en slags panserbiler *Otto Gelsted* (4). Små nylakerede Fordbiler (a), skinnende blåsorte skarnbasser, der kom agende støt og langsomt som tungt lastede, brede fragtvogne, med gulbrune lus på undersiden og på benene – små »tramps«, gadedrenge, der uden at spørge om forlov »hænger bag på« og kører med. Blåsorte skarnbasser kravlede i vejenes hjulspor eller lå på ryggen og trådte vande i luften med alle seks ben, fortvivlede over ikke at kunne komme på ret køl igen (b) *Knud Poulsen* (5); en ṽæltet skarnbasse, der fanger et forvildet solblink, skinner med blåviolet metalglans og fægter forgæves med benene for at komme på ret køl igen *Sophus Bauditz* (6).
Skarnbassen styrtede ned i gruset, og her lå den sorte bille på ryggen og gik med benene i luften som i den tro, at den spadserede i verdensrummet, bærende jordkloden på sin buede ryg, og sådan forholdt det sig måske også *Martin A. Hansen* (7).
Ofte finder man i skovbunden samlet på én plet mængder af skarnbassers vinger, hoveder og ben – de ligger, som om et fremmarcherende regiment skarnbasser pludselig blev overrasket af en flyver og dræbt med en bombe, men de er i al deres sorte og metalblå skinnende skønhed kun rævens af regnen udvaskede ekskrementer *Sv. Jensen-Storch* (8).

Du avles jo i skarn, du est urenheds grøde, · i dyndet lever du, og dyndet er din føde, · ret som en torbist du jo føder dig dermed, · du har din største lyst udi et møddingsted. *Vilhelm Helt* (d. 1690) (9). Torbisten er en rask svend, · snurrer i vejret hvor han farer frem, · og søler sig mest i dræk [snavs] *S. Bugge* (10). Torbisten kravler af mørken hul · med fire vinger så prude; · de to de vare som sorten kul, · de to som glas i en rude. · · [hånes af flue] Flyv til din mødding derude, · hvor møget du roder på kryds og tværs · alt med din kullede [nøgne] snude *Poul Martin Møller,* 1818 (11).
Skarnbassen fremstenter på stræbende ben · og kratter med kloen i støv og i sten (a), skarnbasser jager om hjulenes nav, · hvæsser de arrige kæber (b) *Jeppe Aakjær* (12). Skarnbassen kravler i hjulsporets læ, · føler sig stolt som en født skarabæ · hævet højt over spot og dadel · ved sin årtusinder gamle adel *Sophus Bauditz* (13); skarnbassen vralter i sit tunge blå kyrads · ud i verden som en vandrende ridder *Otto C. Fønss* (14).
Torbisten og fluen (folkevise) (15); Poul Martin Møller, Torbisten og fluen (fabel) (16).

LITTERATUR: (1) *628* 15; (2) a *222u* 24; b *222x* 9; (3) *665c* 91; (4) *270k* 56; (5) a *695c* 75; b *695b* 45; (6) *39f* 3,109; (7) *300b* 139; (8) *245* 2,1927,591; (9) *226* 1964,245; (10) *107* upag.; (11) *594* 55f; (12) a *937h* 121; b *937g* 47; (13) *38e* 21; (14) *258* 10; (15) *85* 3,1908,5f; (16) *594* 55-59.

Oldenborre, *Melolontha melolontha*

Sort bille med brune dækvinger og langs bagkroppen en række hvide trekantede pletter. Den store gullige larve lever af planterødder, oldenborren hørte derfor engang til land- og skovbrugets værste skadedyr.
Den mindre, lysebrune SANKTHANS-OLDENBORRE eller brandenborger, *Rhizotrogus solstitialis,* sværmer ved midsommertid.

Oldenborre, ældre nydansk d.s. og *oldenborger, -borre;* hedder »rettere sagt oldenborer fordi den gennemborer den spæde olden, så den visner« (1763; 1); navnet snarere på grund af billens lighed i form og farve med egens modne frugt olden;

efterleddet blev forhen tydet som plantenavnet borre, burre sigtende til børsterne på insektets ben (2), »det danske borre må nok være føjet til dens navn fordi der er ligesom noget klæbende, vedhængende (borreagtigt) ved den« (1802; 3); om sankthans-oldenborren hedder det o. 1870, at den hager sig fast i fårenes uld og forskrækker dyrene med sin summen (4), men -borre hører snarere til plattysk burren 'suse' hentydende til den brummende flugt (5).

Oldentorre 1763ff, SSlesvig, Jylland (6), i marknavnet Oldentorreblokker, -sig 1783, 1791 Voldum s. ØJylland (7), *ullentorre* o. 1840ff, Sønderjylland, SØJylland (8), -torre kan være beslægtet med middelnedertysk turren 'flyve susende', eller med torn og skyldes da den lange spidse læggebrod (9).

Oldenkok (kok = hane) M og ØJylland (10), *ållikop* Sønderjylland o. 1880 (11) omtydet til *ållingkok* 'ællingkok' Randlev ØJylland (12).

Arenbørre Ærø 1834ff (13), *oldenbasse* Holstebro o. 1900 (14).

Aftenbakke Frederiksberg 1869, Sejerø 1894 (15), Lolland (16) også om flagermus. *Suder-Anes bi(er)* NSamsø o. 1900 (17), suder = skomager.

Brandenborre 1761ff, *brandenborger* 1763ff (18) er dannet som en slags modsætning til oldenborre; *Sankthans-oldenborre* 1763ff »formedelst tiden, da den lader sig se« (19), *Sankthans-torbist* 1801 (20), *skovtorre* SVJylland o. 1900 (21); *jyde* Brænderup NFyn og *tysk oldenborre* MSjælland (22), *pindborre* ØMøn o. 1870 (23).

Larven:

kragegulp o. 1700 (24), ædes af krager, efterleddet er gylp 'fugles opkast af ufordøjelige dele', kan også have relation til kragens stemme (den gylper) (25) jf. *gølping* 1817 (26); sjællandske sideformer: *kragekulp, -kulk, -kælk, -kolb(e)* (27); *kragekylling* Møn (28).

Muldokse o. 1770ff; VSjælland, Falster (29).

Majorm o. 1700ff (30), *knop-, knag-, knogorm* SJylland (31), larvens form og farve kan være associeret med jysk dialektord knoge 'knogle'; *knarorm* og *rødhovedet orm* o. 1900 (32).

Stovbuddi, -butti, -butte, -batti, -bo Jylland o. 1840ff (33), første led hører måske til stub, larverne kommer frem når stubmarken pløjes, og efterleddet kan være buddike = lille rund og ofte brun trææske.

LITTERATUR: (1) *693b* 1,665; (2) *434* 3,285f; (3) *412* 1802,305; (4) *604* 3.rk. 6,1869-70,436; (5) *659* 15,410-12; (6) *693b* 1,665; *66* 2,81; *296f* 137; (7) *156* 18.1,125; (8) *571* 600,630 (Ribeegnen); *464c* 190; *388* (o. 1925); (9) *659* 15,412; (10) *794* 12,1889,152,154; *212c* 2,738; *239* 18,1924,100 *(olinkok); 388* (Tørslev o. 1900); (11) *794* 12,11, 154; (12) *160* 1904/28: 2133 (1892); (13) *369* 244; *388* (o. 1925); (14) *212c* 2,738; (15) *659* 1,321; (16) *430* 15; (17) *212c* 3,649; (18) *98* 6; *693b* 1,665; (19) *693b* 1,665f; *72b* 230; *659* 18,783 (1907ff); (20) *439* 135; (21) *212c* 3,303; (22) *388;* (23) *604* 3.rk. 6,1869-70,436; (24) *170* 1909,67 (Peder Syv); (25) *659* 7,408 og 11,262; (26) *177* 1,96; (27) *794* 9,1889,142; *50d* 10; *659* 11,262; *388;* (28) *388;* (29) *26* 5,423; *582* 54; Tidsskr. f. Landøkonomi 1857,344; *388* (Gerlev, Væggerløse); (30) *554* 6, 356; *659* 13,811; (31) *212c* 2,223; *168* 1,155; (32) *50d* 10; (33) *571* 556 (Bjerge h.); *50d* 10; *212c* 3, 598; *296f* 137; *946* 32,1939,46 *(stovbo,* Hads h. 1890'erne).

Tegning af oldenborrelarve i J. E. V. Boas: Lærebog i Dyrerigets Naturhistorie, 1899.

Skadedyr

I midten af 1600-t skal man fra skoven have hentet den første oldenborre og hilst den velkommen som forårets bebuder (1). Der kendes ingen beretninger om oldenborrerne som skadedyr før o. 1750. I 1758 blev »hele skove øst for Ålborg således overvældede af dem, at de midt i juni stod mestendels nøgne for løv« (2), og 1743 hedder det i en indberetning fra Lollands sønderherred, at de gør megen skade på frugttræer, pile og olden (3). 1757 skrives, at de ikke kan udryddes, thi »de gør, hvad de vil efter mængdens og vejrligets beskaffenhed i den mindste have og mere i en stor; et kompagni soldater med skud og bajonetter kan ikke styre det oprør« (4).

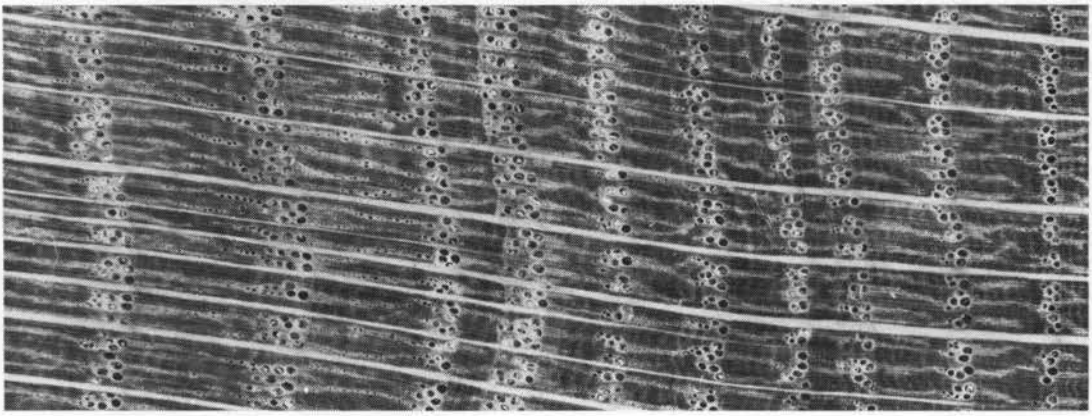

Tværsnit af træ fra Gram Storskov omfattende de lodret løbende årringe fra 1884 til 1892. De to smalle årringe omkring midterpartiet er fra 1886 og 1890 og er såkaldte »oldenborre-ringe«, som røber, at træet har været udsat for afløvning under et kraftigt angreb af oldenborrer. Foto: Nationalmuseet.

O. 1800 er oldenborrerne »bekendt nok for den skade, de forårsager på træer, korn, græs og blade« (5); »det er alt for vel bekendt, hvorledes de skadelige oldenborrer i visse år og tider på sine steder så ganske opæder såvel blomster som blade på vore frugttræer, at endogså ikke alene i dette, men også det påfølgende år sjældent nogen frugt derpå kan ventes«; larven kan »så ganske ødelægge korn på marken, at man tit i løbet af nogle få dage må erfare, at hele kornvange med mange tønders udsæd bliver forvandlet til tørt strå uden mindste korn og kærne, ja tit ved sin første fremspiren af jorden bliver et rov for disse fordærvelige insekter«; 10 tdr. land græsning kan være så ilde tilredt, at ikke ét får kan leve der (6).

August 1802 angreb larverne en planteskole i Hørsholm; »ligesom fra afgrunden, pludselig og med et, [opsteg] en over al beskrivelse uhyre mængde af de almindelige oldenborrelarver overalt i de besåede kvarterer i planteskolen, hvor de lejrede sig næppe to fingerbredder dybt i jorden og på én gang angreb samt i en tid af fire-fem uger aldeles fortærede rødderne på sikkert flere end 150.000 et-, to- og treårige lærkeplanter«; året efter, fra 24/4 til 26/6 og igen 24/8 til midt i oktober, ødelagde de dobbelt så mange unge træer (7). 1811 klages over uhyre sværme, der »vansirer og ødelægger træernes blade« (8), og 1817 oplyses, at oldenborren æder en stor del af vintersæden efter ærter og anretter megen skade på Lolland, det sydlige Langeland og flere steder på Sjælland (9).

Oldenborren er fire år om sin udvikling, og der vil således være fire år mellem særlig store angreb af larverne. Disse *flyve-* eller *oldenborreår* faldt fra midten af 1800-t og århundredet ud regelmæssigt året før skudår: 1847, 1851, 1855, 1859 ... 1883, 1887 o.s.v. Nogle egne havde dog oldenborreår to år før skudår, nemlig Lolland, dele af Falster og det sydligste Sjælland. De værste larveangreb satte ind det andet år efter et flyveår. De helt store angreb fra midten af 1800-t skyldtes måske, at man nu drænede markerne, så jorden blev mere tør og gunstig for larvernes udvikling (10).

Oldenborren var »den værste fjende blandt insekterne, som landmanden har at kæmpe med«; i sidste halvdel af forrige århundrede var den utvivlsomt det skadedyr, som ganske særlig i larvestadiet påførte landet det største tab (11).

Efter flyveåret 1851 kom 1853 et stort larveangreb. En landmand i SSjælland opsamlede midt i juli af sin brakjord 91 lispund = 728 kg oldenborrelarver; fra NSjælland berettes, at på 7 tdr. land med havre fandtes efter høsten kun pletvis stub, »jorden så ud som nypløjet, og ved nøjere undersøgelse fandtes larverne i utrolige masser«.

1855 udklækkedes igen oldenborrer i uhyre mængder, og to år efter fik larveskaderne et voldsomt omfang i Jylland, på Fyn og Sjælland, »intet tidligere år har denne ødelæggelse været så stor og dens udbredelse så almindelig«. I nogle egne var kornmarkerne så hærgede, at det næppe kunne betale sig at høste op til 40 tdr. land med byg. Egene i Charlottenlund og Dyrehaven stod totalt afbladede, fra hovedstadens volde og glacier sværmede oldenborrerne om aftenen helt ind over Kongens Have og tilstødende gader (12); egeskovene ved Skårup SFyn var så tæt besat med billerne, at »deres ekskrementer faldt ned overalt i skoven som hagl«. Ikke få gartnere blev i 1860-70'erne ruineret af oldenborren (13), 1860 dræbte den 15.000 af 17.000 treårige nåletræer i planteskoler ved Silkeborg.

Men så fulgte en nedgangsperiode. I 1860'erne meldes om betydeligt færre larveangreb, i nogle landsdele forsvandt oldenborren næsten helt, således i NØSjælland, hvor den havde været meget almindelig.

1873 kom nye store larveangreb på roer, byg og kløver. Situationen var endnu værre 1881 og nærmest katastrofal i 1884-85, da høstudbyttet i mange skovegne blev mere end halveret. Larverne kunne i den grad underminere jorden, at man sank dybt ned for hvert skridt, og de løstsiddende stubbe fulgte med leen op under mejningen. »Man har set sig nødsaget til at meje kornet før det var modent for dog at redde halmen, som endda flere steder har været så tynd, at man ikke ville binde den, men rev den sammen som hø«. Et sted i SSjælland blev fundet 8-10 larver pr. kvadratalen. I skovbrugets opvækstkulturer gnavede larverne, så »man kan se frøplanterne i bedene rokke, og trækker man i samme nu planten op følger larven med roden, hængende i sine kæber« (14).

Af 100.000 ædelgranplanter i Kolding planteskole ødelagdes sommeren 1884 de 80.000 foruden 190.000 andre nåletræer og 160.000 løvtræsplanter. Ødelæggelsen i de seks værst hærgede sogne ved Præstø bugt ansloges til 287.000 kr. Men ejendommeligt nok blev oldenborren omtrent samtidig så sjælden i det sydvestlige Sjælland, at unge karle i ramme alvor kunne spørge: »Oldenborren – hvad er det for en fugl?« Man mente, at mågerne havde udryddet den (15).

De omfattende skader på planteavlen rejste krav om statens indgriben mod skadedyret, og det resulterede i loven af 1. april 1887 om offentlig indsamling af oldenborren og dens larver.

LITTERATUR: (1) *212c* 2,738 (1630-40); (2) *908* 184; (3) *524* 1921,103; (4) *155* 1,274; (5) *882* 2,252 sml. 5,1796,53f; (6) *554* 6,1799,356f; (7) *72* 8; (8) *50d* 5; (9) *177* 1,96; (10) *50d* 5; (11) *154* 706-13; *50d; 72; 72b; 747* 118f; (12) *50d* 5; (13) *599* 19181; (14) *50d* 13; (15) *261* 2.2,455.

BEKÆMPELSEN; ANVENDELSE

På Als havde man allerede før 1864 den bestemmelse, at hver bonde skulle bringe en sækfuld oldenborrer til Augustenborg slot (1). Etatsråd Møller på Petersværft SSjælland, assessor Lunn, Knabstrup MSjælland o.a. opnåede gode resultater med systematisk larveindsamling. Møller lod

Oldenborre klar til at flyve. BIOFOTO/Kaj Boldt.

1853 børn samle to-års larver i furerne ved pløjning af 4 tdr. land brakjord, og de fik ca. 52.000; en samtidig indsamling på 30 tdr. land egeskov ved Petersværft gav 1.870 kg, perioden 1853-57 ialt 1.340.000 larver.

I en beregning 1860 skulle to børn på egen kost og for en dagløn af 33 øre dagligt kunne samle 36 kg eller ca. 30.000 larver på 1 td. land; »hvor man ikke kan skaffe børn til indsamlingen kan udrettes en del ved at drive svinene ud over pløjemarkerne« (2).

Hofjægermester Treschow, Brahesborg VFyn, organiserede 1883 den første offentlige indsamling på Fyn, som gav 585.000 kg oldenborrer.

Efter lovens vedtagelse blev befolkningen informeret om kampagnen med pjecer, annoncering og plakater, og maj-juni 1887 kom loven til anvendelse over hele landet. Den måtte som alt nyt først overvinde megen modstand. Nogle mente, at indsamlingen var uigennemførlig og blev for kostbar, andre »kunne ikke overvinde en vis foragt for at gå i kamp med så små fjender ... kort sagt, man lod oldenborren flyve og trøstede sig med, at den som alle djævle kun regerede til sin tid« (3). Alligevel blev det i forhold til landets størrelse den største skadedyrindsamling, som nogensinde er foretaget i Europa. Der indsamledes nævnte år i 13 amters 411 sognekommuner ikke færre end 3.75 millioner kg levende oldenborrer eller ca. fem milliarder! Heraf stammede 704.000 kg fra Odense amt og 867.000 kg fra Svendborg amt.

Det næste oldenborreår 1891 viste, at kampagnen havde virket efter hensigten; man noterede en markant tilbagegang i bestanden og indsamlede »kun« godt halvanden million kg; de fleste amter måtte sætte pundprisen betydeligt op for at få befolkningen til at medvirke. Og nedgangen fortsatte 1895, da resultatet var ca. 785.000 kg eller halvt så stort som fire år forinden. 1899 steg det lidt til 850.000 kg, men 1903 blev der ialt kun indsamlet 4.000 kg. Den »store« oldenborre-stamme var altså praktisk taget forsvundet, og oldenborren har lige siden ikke haft større nationaløkonomisk betydning her i landet.

Efter loven af 1887 betalte statskassen halvdelen af de med indsamlingen og destruktionen forbundne omkostninger, og dens udgifter faldt tilsvarende med årene:

Flyveåret	1887-88	330.160 kr.
	1891-92	186.981 kr.
	1895-96	102.398 kr.

7. april 1899 blev loven ændret således, at amtmændene i de truede områder skulle iværksætte indsamlingen, som derpå blev organiseret af kommunerne.

Klokken fire om morgenen gik man på oldenbor-

Denne tegning af Alfred Schmidt kaldet »oldenborrekrigen« er en munter satire over den store skadedyrskampagne i 1887, hvor henved 5 milliarder oldenborrer blev indsamlet. Illustreret Tidende 12-6-1887.